

УДК 811.111:316.77

DOI: [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2018.1\(40\).137060](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2018.1(40).137060)

Афанасьєва О.М.

кандидат філологічних наук, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СТРУКТУРА АГЕНТИВНИХ ВІДНОШЕНЬ У РИТУАЛІЗОВАНІЙ КОМУНІКАЦІЇ (на матеріалі англomовної лінгвокультури)

Статтю присвячено визначенню та опису загальнодіяльнісних та прагмакомунікативних властивостей агентивності в ритуалізованих формах комунікації. Основні функціональні ознаки ритуалу розглядаються в загальній теоретичній моделі ритуалізованої комунікації та ілюструються на матеріалі роману Дж.Д.Селінджера «Ловець у житі».

Ключові слова: ритуал, агентивність, комунікація, функція.

Афанасьєва О.Н. Структура агентивных отношений в ритуализованной коммуникации (на материале англоязычной лингвокультуры). Статья посвящена определению и описанию общедеятельностных и прагмакоммуникативных свойств агентивности в ритуализованных формах коммуникации. Основные функциональные признаки ритуала рассматриваются в общей теоретической модели ритуализованной коммуникации и иллюстрируются на материале романа Дж.Д.Селлинджера «Над пропастью во ржи».

Ключевые слова: ритуал, агентивность, коммуникация, функция.

Afanasieva O.M. The structure of agent-type relations in ritualized communication (on the basis of English-language culture). The article is devoted to the definition and description of the agency's actional, pragmatic and communicational properties in ritualized forms of communication. The main functional features of the ritual are considered within the general theoretical model of ritualized communication and are illustrated through the example of J.D. Salinger's novel «The Catcher in the Rye». The analysis of philosophical, sociological, linguistic and anthropological theories as well as some research of agency in ritualized studies allowed forming the general theoretical basis of the research. The article outlines a basic "ritual-founding" level, which indicates "switching" to the ritualized dimension according to the understanding of a ritual as a complex modeling system with a special type of communicative relations between actors caused by a particular type of agency. The proto-function of such a basic ritual act is both adaptive and communicative in a broad sense. The main properties of the agency in the ritualized interaction include super-agency, empowerment, engagement, distributivity, marking. Such a feature as intentionality, which causes numerous discussions among scientists, is acquiring the specific manifestations in the ritualized communication. In ritualized communicative practices there is a tendency for grading and variation of the manifestations of the main components of the agency, depending on the type and field of ritual's functioning, cultural context, which requires further in-depth cultural and pragmatic linguistic research.

Key words: ritual, agency, communication, function.

Дослідження комунікації в різних її аспектах постає наразі як одна з ключових актуальних проблем мовознавчих і, ширше, суспільних, гуманітарних наук. Серед цих аспектів поступово виокремлюється напрямок пошуку, пов'язаний з ритуалізованими формами комунікації, які мають

особливе значення в конструюванні суспільних відносин, є культурно маркованими і несуть складне прагматичне навантаження. Складність ритуалу як соціокомунікативного феномену зумовила необхідність застосування міждисциплінарного підходу до його вивчення. Серед пріоритетних завдань такого комплексного дослідження слід зазначити виокремлення та опис основних складових ритуальної взаємодії, до яких відноситься передусім структура відношень між комунікантами, їх агентивні та акторіальні характеристики.

Ритуал, ритуалізовані форми комунікації активно досліджуються сучасними науками, передусім антропологією, етнографією, соціологією, соціальною і когнітивною психологією, психіатрією, антрополінгвістикою, лінгвокультурологією, комунікативістикою, лінгвосеміотикою тощо. Різні аспекти ритуалу вивчалися в працях Е.Дюркгайма, Б. Малиновського, А.Редкліфа-Брауна, А.Ван Геннепа, В.Тернера, В.Уорнера, М.Дуглас, К.Лоренца, М.Мосса, Р.Раппопорта, М.Блоха, Р.Граймса, Р.Коллінза, Ф.Лардельє, А.Байбуріна та багатьох інших. Разом із тим, серед питань, пов'язаних із виявленням специфіки ритуалу порівняно з іншими формами соціальної взаємодії, особливого значення набуває проблема акторів ритуалізованих форм взаємодії та їх відношень, комунікативної організації такої інтеракції. Сучасні дослідження соціокомунікативних характеристик учасників комунікації зосереджують увагу на статусних ознаках (В.І.Карасик), соціолінгвістичних особливостях (В.Лабов), відносинах влади (М.Фуко). Водночас як у плані філософського, суспільно наукового пошуку, так і власне лінгвістичного, зокрема лінгвоантропологічного і лінгвокогнітивного, до кола основних питань виноситься визначення глибинних засад людської діяльності, таких як агентивність. Уведене до наукового обігу у працях Е.Гідденса та П.Бурдьє, поняття агентивності стало предметом філософського, лінгвофілософського, соціологічного, культурологічного осмислення у працях Л.Вітгенштайна, Ч.Тейлора, П.Стросона, М.Фуко, П.Рікера, Д.Девідсона, Ч.Філлмора, Л.Болтанські, Л.Тевено, А.Турена, Б.Латура, П.Бергера і Т.Лукмана, М.Арчер, Д.Круза, М. де Серто, Ш.Б.Ортнер, А.Реквіца, Т.Р.Шацкі та багатьох інших. Це поняття вивчається також у психології, когнітивістиці, антропології, лінгвістиці, здебільшого із застосуванням полідисциплінарного методологічного апарату, зокрема когнітивної та соціальної психології, когнітивної антропології, лінгвоантропології (див праці П.Буайє, А.Бандури, У.Кіна, П.Кокельмена, Дж.Ґіла, Б.Мангейма, А.Дуранті, П.Кроскріті, Б.Шіффлін, Е. Окс, К.Тейлора та ін.). У власне лінгвістичному плані агентивні структури та відношення досліджуються в їх морфологічному, синтаксичному, семантичному, порівняльно-типологічному аспектах (Л.Талмі, Ч.Філлмор, Б.Комрі, Г.Боссонг, Р.Д.Ван Валін, Р.М.Діксон, Е.Л.Кінан, В.А.Фолей, К.Веекок, А.С.Шеллі, Дж.Коутс, Ю.Д.Апресян, Є.В.Падучева та ін.). У соціолінгвістичному, лінгвопрагматичному, лінгвоантропологічному планах ця проблема вивчається у працях Д.Гаймза, Дж.Гамперца, Г.Гарфінкеля, Е.Гоффмана, Дж.Остіна, Дж.Серля, Д.Таннен, П.Грайса, Р.Лакофф, П.Браун, С.Левінсона, П.Шародо, К.Кербра-Ореккйоні та багатьох інших.

Дослідження агентивності в ритуалі наразі нечисленні (Ф.Сталь, С.Енгер, М.Блох, М.Хаузмен, К.Севері, Дж.Лейдло, К.Хамфрі, І.Крейнат, А.Каніотіс). При цьому це питання нерідко розглядається не як основне, а побіжно, у порівнянні особливостей ритуалізованої дії та дії не ритуалізованої. Таким чином, загальний науково-теоретичний інтерес до проблеми агентивності та недостатнє її висвітлення у ритуалізованих комунікативних практиках потребує поглибленого дослідження лінгвопрагматичних, семантичних, семіотичних особливостей цього явища в структурі ритуалізованої взаємодії.

Метою статті є встановлення структури агентивності в ритуалізованих комунікативних практиках, визначення та опис загальнодіяльнісних та лінгвокомунікативних властивостей агентивності в ритуалізованих формах комунікації та виокремлення її основних лінгвопрагматичних та семантичних ознак на матеріалі англомовної лінгвокультури.

Виходячи з потрактувань сутності ритуалу в основоположних працях, які формують наразі полідисциплінарну галузь ритуалістичних студій, ми розглядаємо ритуал як складну моделювальну систему, у якій конструюється особливий тип комунікативних відношень, між акторами ритуалізованої інтеракції. Ці відношення, у свою чергу, зумовлено особливим типом агентивності, яка складає основу діяльнісних, поведінкових, психокогнітивних інтеракційних матриць. Визначення агентивності варіюються від узагальнених, як от у Л.М.Ахерн, з погляду якої агентивність виявляється у соціокультурно медіатизованій здатності до дії [2, 112], до досить детальних. Так, А.Дуранті визначає агентивність як властивість тих суб'єктів, які мають деякий ступінь контролю над власною поведінкою, чиї дії впливають на інших суб'єктів, а іноді на самих себе, та є об'єктом оцінки, як з погляду моралі, так і з точки зору лінгвопрагматичного перформансу відповідальності суб'єктів за результат їх дій [1, 453-454]. Виходячи з цих та інших визначень, до основних ознак агентивності можна віднести здатність до дії, контроль, оцінку (відповідальність), інтенційність, свободу вибору, цілеспрямованість (Д.Девідсон [8], П.Ф.Стросон [18], М.Братмен [6] та ін.), волітивність (Г.Боссонг [4, 198]), ефективність, ініціативність (Д.А.Круз [7, 18-21]), гнучкість, відповідальність, знання, владу (П.Кокельмен [12, 387]).

Серед цих ознак агентивності особливу увагу привертає питання *інтенційності*, свободи вибору, яке по-різному інтерпретується науковцями від заперечення свободи волі у потрактуванні відношень влади М.Фуко, до дискусій щодо видів інтенційності та її ролі в структурі агентивності (Д.Девідсон, П.Ф.Стросон, М.Братмен та ін.). Питання інтенційності, свободи вибору набувають особливого значення у дослідженні ритуалу, адже деякі учені вважають, що ритуальна дія позбавлена індивідуальної інтенційності (див., зокрема, праці Ф.Стааля, Дж.Лейдло і К.Хамфрі, М.Блоха), а в ширшому плані, з огляду на формалізовані, фіксовані форми ритуального дійства, його заздалегідь встановлений сценарій, індивідуальна інтенція учасників, свобода вибору видаються обмеженими певними настановами. Деякі дослідники ритуалу вважають, що ритуальні дії позбавлено інтенційності (Ф.Стааль) або принаймні, контрастуючи з діями неритуальними, вони

є послідовностями дій, яким смисл надається після їх здійснення, а отже вони стають неінтенційними, передбаченими, елементними або архетипними [11]. Іntenційність, волітвність, свобода вибору «делегуються» у ритуалі «макро-актору», яким є спільнота з її нормами, традиціями, морально-етичними настановами тощо. Так, М.Блох висвітлив зв'язок між неінтенційністю та архетипним характером ритуалізованої дії, уводячи до розгляду цього питання також психокогнітивний вимір. З погляду вченого, будь-яка дія, яка повністю породжена актором, не може вважатися ритуальною, у той час як ритуал спирається на екстенсивне посилення чи вшанування, на авторитет інших, що гарантує значущість сказаного чи зробленого [19, 406-407].

Водночас така надіндивідуальна або макро-інтенційність завжди взаємодіє з власне індивідуальною, передусім в параметрах оцінки, прийняття рішення, бажання. Так, герой роману Дж.Д.Селінджера «Ловець у житі» Холден Колфілд постійно аналізує власну поведінку, показуючи складні кореляції соціальних настанов, конвенційних приписів, традицій, які спонукають до дотримання соціальних ритуалів, власних бажань, волі, психоемоційних станів, особистісного переживання реальності, які вступають з ними у певні протиріччя, як от у сцені прощального візиту до містера Спенсера:

His door was open, but I sort of knocked on it anyway, just to be polite and all. I could see where he was sitting. He was sitting in a big leather chair, all wrapped up in that blanket I just told you about. He looked over at me when I knocked. "Who's that?" he yelled. "Caulfield? Come in, boy." He was always yelling, outside class. It got on your nerves sometimes. The minute I went in, I was sort of sorry I'd come. He was reading the Atlantic Monthly, and there were pills and medicine all over the place, and everything smelled like Vicks Nose Drops (16, 4).

Агентивність у широкому значенні пов'язано із загальними онтологічними проблемами буттєвості, самовиявлення, присутності. Саме в ритуалізованих формах взаємодії ці фундаментальні її аспекти є маркованими і набувають спеціальних соціальних, культурних смислів. За А.Дуранті, який розглядає агентивність у її мовно-діяльнісному вимірі, перший рівень агентивності, є «его-підтверджувальним», а другий – «дієтвірним». Перший «само» або «его-підтверджувальний» рівень виражається і реалізується мовою. «Цей тип агентивності, – зазначає учений, – зазвичай досягається, хоча і в різних ступенях, кожного разу коли використовується мова» [1, 455]. У розвиток цих міркувань можна сказати, що в ритуалізованій взаємодії доцільно виділити базовий «ритуало-засновний» рівень, який позначає «переключення» до ритуалізованого виміру і зумовлює подальшу функціональну, прагмакомунікативну спеціалізацію ритуальної взаємодії. Цей рівень є передусім загально агентивним, заснованим на тому, що Д.Девідсон визначає як елементарну або примітивну дію, яка є «чистою дією, тілесним рухом, адже крім цього людина нічого іншого не робить» [9, 59]. Така елементарна дія виявляється у категорії руху і стає основою конструювання відповідного хронотопу ритуалу-події, де ця дія набуває поведінкового виміру та семіотизується / символізується як носій певних

смислів ритуальній взаємодії.

Загальною або прото-функцією такого базового ритуального акту є функція адаптативно-комунікативна у широкому сенсі. Як показують численні етіологічні, соціобіологічні дослідження, ритуальна поведінка, основною функцією якої є комунікація певних смислів з метою адаптації до певного середовища, забезпечення базових потреб життєдіяльності, є властивою не лише людині, а і різним видам тварин, птахів і комах (К.Лоренц, К.Лойзос, Д.Морріс, Дж.Гайман, Н. Тінбенрген та ін.). Як зауважує А.Бандура, діяльність людини в складному середовищі незчисленних варіантів, нововведень, двозначностей, непередбачуваності, динамічних змін вимагає від неї адаптаційної гнучкості в мультиагентних взаємодіях, де їх учасники є водночас акторами та об'єктами дії і, як логічний наслідок агентивної здатності, самі створюють довкілля, а не лише реагують на нього у запрограмований спосіб [3, 89]. Слід зазначити, що на основоположній ролі власне адаптативної функції ритуалу, зокрема релігійного, наголошують сучасні дослідження в галузі когнітивної психології, антропології, які показують ці процеси в еволюції людської цивілізації і автори яких вважають ритуал одним із основних чинників розвитку людської культури і її символічних систем (К.Найт, С.Мітен, Р.Сосіс, С.Макбрірті і Е.Брукс, Р.Данбар, Д.Ваттс та ін.).

Адаптативно-комунікативна базова функція ритуальної дії зумовлює подальшу спеціалізацію ритуальних функцій як функцій *ідентифікації та наділення*. Вирізнення, упізнавання та ідентифікація становлять надзвичайно важливі психокогнітивні формати освоєння світу, які набувають особливого значення в ритуальній взаємодії, наприклад, знайомства, представлення, вітання. Саме на основі різних ступенів градацій між відомим і невідомим розвиваються символічні смислові протиставлення *свій / чужий, чистий / нечистий* і т.д. Функція наділення виявляється в установчому акті надання / визнання / підтвердження ролі, статусу, відповідальності, обов'язків відносно інших та самого себе. Дж.Р.Серль у своїх дослідженнях, присвячених мові і соціальній онтології, творенню соціальної реальності, структурі людської цивілізації, вважає, що саме засобами мови, передусім за допомогою мовленнєвих актів, таких як декларативні, особа наділяється певними соціальними ознаками. Саме ця функція виявляється в ритуалах переходу (А.Ван Геннеп), інституційних ритуалах, аналізованих П.Бурдьє. При цьому Дж.Р.Серль виділяє колективну інтенційність, колективного інституційного актора, влади [17, 42-60], які виступають у ролі такого «наділювача», про що писали також інші дослідники агентивності, зокрема уводячи поняття макро-актора [15].

Переходячи до такого вищого рівня агентивності, слід зазначити, що базова адаптативно-комунікативна функція ритуальної дії включає таку важливу психоемоційну складову, як зняття невизначеності, страху, агресивності, починаючи з рівня тваринного світу, про що писали багато дослідників ритуалу (К.Лоренц, С.Етран, Д.Баррет, Д.Берінг, П.Буайє, Д.Бальбуліа, С. Гутрі та ін.). У свою чергу Б.Латур, аналізуючи соціальні виміри агентивності, також підкреслює невизначеність дії, непевність і протиріччя щодо того, «хто і що діє, коли «ми» діємо» [13, 45]. Для протистояння невизначеності і загрозам

довкілля, як природного, так і соціального, відбувається формування особливого типу агентивності – над- або суперагентивності, що виявляється як у релігійних, так і у світських ритуалах та забезпечується відповідними ресурсами мови.

З погляду дослідників релігійних ритуалів, ця специфічна надагентивність формується на основі особливої, «алогічної» з погляду повсякденного досвіду онтології [5, 222-223], в якій існують надприродні агенти – божества, духи і т.п., наділені у такий спосіб необмеженими епістемічними (всезнання), буттєвими (безсмертя, воскресіння, переродження), часовими (усечасовість, позачасовість), просторовими (всеприсутність, присутність скрізь і ніде), власне агентивними (всемогутність) ознаками. М.Блох, позначає таку агентивність терміном «квазі-особа», якою може бути традиція, що керує ритуалом незалежно від індивідуальних намірів [19, 504]. Водночас подібна надагентивність переноситься і до світу профанного і позначає світські ритуали. Тут суперагентом виступає традиція, мораль, влада, предки тощо. При цьому як релігійна, так і світська, соціальна надагентивність мають у своїй основі агентивність у чистому вигляді, як енергію, потужність, спроможність, яка може забезпечити здійснення волевиявлення, бажання тощо. Вона найчастіше виявляється у фіксованих мовленнєвих формулах, які використовуються в таких ритуалізованих форматах комунікації, як вітання, привітання, прощання і т.п. Своє особисте критичне ставлення до них Холден Колфілд висловлює таким чином:

I'm pretty sure he yelled "Good luck!" at me, I hope to hell not. I'd never yell "Good luck!" at anybody. It sounds terrible, when you think about it (16, 9).

У такий спосіб знімаються протиставлення живого / неживого, матеріального / нематеріального, природного / соціального, часові і просторові обмеження. При цьому вибудовується ще один вимір агентивної структури ритуалізації, який засновується на функціях залучення / дистрибуції. Слід зазначити, що ритуал як такий завжди є способом і формою залучення у широкому сенсі – залучення до певної спільноти, залучення до комунікації, залучення до символічного простору. Так, М.Хаузмен і К.Севері наголошують на організаційних рисах ритуалізованої дії, передусім на соціальному контексті, що створює ритуал, який вони визначають як реляційне поле, до якого залучені протагоністи [10, 167].

Залучення як функціональна властивість ритуалу є невіддільною від поділу, дистрибуції. Ця остання властивість виявляється як у власне агентивному, так і комунікативному вимірі. Дистрибутивні ознаки ритуалізованої агентивності виходять з архетипової функції дії як освоєння світу, де привласнення, забирання, з одного боку, і давання, поділ, розподіл – з іншого, наприклад, як дар чи жертвопринесення, постійно взаємодіють, забезпечуючи гармонізацію відносин з навколишнім світом. При цьому відбувається також розподіл комунікативних функцій і ролей у рамках ритуальної взаємодії, реальні і віртуальні (передусім, надагентивні) учасники якої, включаючи надприродні сили, природні об'єкти, артефакти, час і простір тощо, можуть бути власне комунікантами чи медіаторами, суб'єктами делегування, вступати у множинні актантні відношення.

Саме дистрибутивні властивості агентивності відіграють особливу роль в ритуалізованих формах комунікації. Одним із прототипових ритуалів цього плану, який реалізує у двоєдиному вимірі залучення / поділ є ритуал гостинності. Саме він переосмислюється в наступній сцені:

He came down off the shower ledge and came in the room. "Hi," he said. He always said it like he was terrifically bored or terrifically tired. He didn't want you to think he was visiting you or anything. He wanted you to think he'd come in by mistake, for God's sake. "Hi," I said, but I didn't look up from my book. With a guy like Ackley, if you looked up from your book you were a goner. You were a goner anyway, but not as quick if you didn't look up right away. He started walking around the room, very slow and all, the way he always did, picking up your personal stuff off your desk and chiffonier. He always picked up your personal stuff and looked at it. Boy, could he get on your nerves sometimes (16, 11).

Крім того, властивістю ритуальної агентивності є маркованість або індексальність, яка також виявляється в різних його аспектах. Численні дослідники ритуалу відзначають його загальну маркованість, виділення, виокремлення з-поміж рутинного повсякдення, що є особливо характерним для релігійних ритуалів, церемоніальних дійств. Як зазначає М.Хаузмен, ритуал породжує особливі відносини, що відрізняє його від неритуалізованої дії: «Тією мірою, якою ритуальні перформанси втілюють ... виняткові ситуації, вони стають упізнаваними як відмінні від повсякденної взаємодії: їх не можна повною мірою розглядати в термінах звичайних внутрішніх чинників і моделей таких відносин» [19, 418-419]. Маркування є невід'ємною частиною залучення, включення до певного соціального, символічного простору. Семіотична палітра засобів маркування є досить різноманітною – від татуювань, вестиментарних, косметичних засобів, поведінкових моделей, спеціальної організації простору, артефактів, до мовних засобів соціальної категоризації, називання, передусім у формах звертання в комунікативній взаємодії, про суспільний вимір яких писав свого часу Л.Альтюссер. У реальній комунікативній ситуації нерідко відбувається складне індивідуально-психологічне і соціально марковане обігрування :

He came over and stood right in my light. "Hey," I said. "I've read this same sentence about twenty times since you came in." Anybody else except Ackley would've taken the goddam hint. Not him, though. "Think they'll make ya pay for em?" he said. "I don't know, and I don't give a damn. How 'bout sitting down or something, Ackley kid? You're right in my goddam light." He didn't like it when you called him "Ackley kid." He was always telling me I was a goddam kid, because I was sixteen and he was eighteen. It drove him mad when I called him "Ackley kid" (16, 12).

Таким чином, у ритуальній взаємодії формується і функціонує особливий тип агентивності. Наприклад, Б. Капферер вважає, що ритуал має віртуальний характер, що дозволяє його учасникам здійснювати свою агентивність в автономному уявному просторі, звільнитися від обмежень повсякденного життя, а також по-новому уявити і спрямувати свої дії і себе самих у повсякденному житті [19, 673-674]. Розвиваючи ці думки, С.Енглер зазначає, що окреме соціальне поле, сконструйоване в ритуалі і через ри-

туал, може бути визначене його віртуальністю, яка не є цілком відмінною і водночас незводимою до неритуальних відносин, що створює поле, в якому учасники переосмислюють, переспрямовують, переорієнтовують себе [9, 7].

Отже, з огляду на роль ритуалізованих форм взаємодії в певній спільноті та, у ширшому плані, на рівень ритуалізації життєдіяльності суспільства, можна вибудувати певну шкалу, яка починається на рівні тваринного світу і веде до сильною мірою ритуалізованих форматів людської діяльності, у яких індивід стає *homo ritualis* за визченням А. Мікаелза, який розглядав це поняття в індуїстській культурі [14]. У залежності від рівня ритуалізації / рутинізації, а також галузі функціонування ритуальних практик різні виміри агентивності та її прагмакомунікативні ознаки набувають різних форм і ступенів вияву, формуючи різні за складністю ритуальні формати комунікації.

У результаті проведеного дослідження були виокремлені основні складові структури агентивності в ритуалізованих комунікативних практиках на матеріалі англомовної лінгвокультури. Виходячи з розуміння ритуалу як складної моделювальної системи, у якій конструюється особливий тип комунікативних відношень між акторами ритуалізованої інтеракції, зумовлені особливим типом агентивності, був виділений базовий «ритуало-засновний» рівень, який позначає «переключення» до ритуалізованого виміру і зумовлює подальшу прагмакомунікативну спеціалізацію ритуальної взаємодії. Прото-функцією такого базового ритуального акту є функція адаптативно-комунікативна у широкому сенсі. До основних властивостей агентивності у форматі ритуалізованої взаємодії відносяться надагентивність, наділення, залучення, дистрибутивність, маркування, а така її ознака як інтенційність, яка викликає численні дискусії серед науковців, набуває в ритуалізованій комунікації специфічних виявів. У ритуалізованих комунікативних практиках спостерігається градування та варіювання виявів основних складових агентивності в залежності від типу та галузі функціонування ритуалу, культурного контексту, що потребує подальших поглиблених лінгвокультурологічних та лінгвопрагматичних досліджень.

Список літератури

1. A Companion to Linguistic Anthropology / Ed. by Alessandro Duranti – Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing 2004. – XX, 625 p.
2. Ahearn L.M. Language and Agency / L.M. Ahearn. – *Annual Review of Anthropology*. – 2001. – Vol. 30. – P.109–137.
3. Bandura A. The reconstrual of «free will» from the agentic perspective of social cognitive theory / A. Bandura // In : Are we free ? Psychology and Free Will. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – P.86 – 127.
4. Bossong G. Le marquage différentiel de l'objet dans les langues d'Europe / G.Bossong // In : Actance et valence. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1998. – P. 193 -258.
5. Boyer P. Religion explained: the evolutionary origins of religious thought / P.Boyer. – N.Y.: Basic Books, 2001. – vii, 375 p.
6. Bratman M. Two Faces of Intention / M.Bratman // *The Philosophical Review*. –Vol. 93 (3). – 1984. – P. 375-405.
7. Cruse D. A. Some thoughts on agentivity / D. A Cruse // *Journal of Linguistics*. – 1973. – Vol.9. – P. 11-23.

8. Davidson D. *Essays on Actions and Events* / D.Davidson. – Oxford: Clarendon Press, 2002. – xxi, 324 p.
9. Engler S. *Ritual Theory and Attitudes to Agency in Brazilian Spirit Possession* / S.Engler // *Method and Theory in the Study of Religion*. – 2009. – Vol. 21. – P.460-492.
10. Houseman M., Severi C. *Naven or the Other Self: A Relational Approach to Ritual Action* / M.Houseman, C. Severi. – Leiden and Boston: Brill, 1998. – 325 p.
11. Humphrey C. *The Archetypal Actions of Ritual. A Theory of Ritual Illustrated by the Jain Rite of Worship* / C.Humphrey, J.Laidlaw. – Oxford : Clarendon Press, 1994 – 306 p.
12. Kockelman P. *Agency: The relation between meaning, power, and knowledge* / P.Kockelman // *Current Anthropology*. – 2007. – Vol. 48 (3). – P. 375-401.
13. Latour B. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory* / B.Latour. – New York: Oxford University Press, 2005. – x, 302 p.
14. Michaels A. *Homo Ritualis. Hindu Ritual and Its Significance to Ritual Theory* / A.Michaels. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 400 p.
15. Mouzelis N.P. *Back to Sociological Theory: The Construction of Social Orders* / N.P. Mouzelis. – N.Y. : Palgrave Macmilan, 1991. – ix, 214 p.
16. Salinger J. D. *The Catcher in the Rye* / J.D.Salinger. – Режим доступу: <http://people.brandeis.edu/~klionsky/stories/Salinger%20-%20The%20Catcher%20in%20the%20Rye.pdf>.
17. Searle J.R. *Making the Social World: The Structure of Human Civilization* / J.R.Searle. – Oxford : Oxford University Press, 2010. – 224 p.
18. Strawson P.F. *Freedom and resentment and Other Essays* / P.F.Strawson. – London: Methuen, 1976. – viii, 214.
19. *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*. – Leiden and Boston: Brill, 2006. – xxv, 777 p.

References

1. Ahearn, L.M. (2001). Language and Agency, *Annual Review of Anthropology*, 30, 109–137.
2. Bandura, A. (2008). The reconstrual of “free will” from the agentic perspective of social cognitive theory. In J. Baer, J.C. Kaufman, and R.F. Baumeister (Eds.), *Are we free ? Psychology and Free Will* (pp.86-127). Oxford : Oxford University Press.
3. Bossong, G. (1998). Le marquage différentiel de l'objet dans les langues d'Europe. In
4. J. Feuillet (Ed.), *Actance et valence* (pp.193-258). Berlin : Mouton de Gruyter.
5. Boyer, P. (2001). *Religion explained: the evolutionary origins of religious thought*. N.Y.: Basic Books.
6. Bratman, M. (1984). Two Faces of Intention, *The Philosophical Review*, 93 (3), 375-405.
7. Cruse, D. A. (1973). Some thoughts on agentivity, *Journal of Linguistics*, 9, 11-23.
8. Davidson, D. (2002). *Essays on Actions and Events*. Oxford: Clarendon Press.
9. Duranti, A. (Ed.). (2004). *A Companion to Linguistic Anthropology*. Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
10. Engler, S. (2009). *Ritual Theory and Attitudes to Agency in Brazilian Spirit Possession, Method and Theory in the Study of Religion*, 21, 460-492.
11. Houseman, M., Severi, C. (1998). *Naven or the Other Self: A Relational Approach to Ritual Action*. Leiden and Boston: Brill.
12. Humphrey, C., Laidlaw C. (1994). *The Archetypal Actions of Ritual. A Theory of Ritual Illustrated by the Jain Rite of Worship*. Oxford : Clarendon Press.
13. Kockelman, P. (2007). Agency: The relation between meaning, power, and knowledge, *Current Anthropology*, 48 (3), 375-401.
14. Kreinath J., Snoek J., Stausberg M. (Eds.). (2006). *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*. Leiden and Boston: Brill.
15. Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. N. Y.: Oxford University Press.
16. Michaels, A. (2015). *Homo Ritualis. Hindu Ritual and Its Significance to Ritual Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
17. Mouzelis, N.P. (1991). *Back to Sociological Theory: The Construction of Social Orders*. N.Y. : Palgrave Macmilan.
18. Salinger J. D. *The Catcher in the Rye*. <http://people.brandeis.edu/~klionsky/stories/>

[Salinger%20-%20The%20Catcher%20in%20the%20Rye.pdf](#).

19. Searle J.R., (2010). *Making the Social World: The Structure of Human Civilization*. Oxford : Oxford University Press.
20. Strawson P.F., (1976). *Freedom and Resentment and Other Essays*. – London: Methuen.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2018 р.